

Адылбекова Г.Ө.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭЭНИН МААНИСИНИН
СИНТАКСИСТИК АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Адылбекова Г.О.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИНТАКСИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ ПОДЛЕЖАЩЕГО
В КЫРГЫЗСКИХ И ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

G.O. Adylbekova

SOME PROBLEMS OF SYNTACTIC VALUES TO BE IN KYRGYZ
AND TURKIC LANGUAGES

УДК: 490/12.05(04)

Макалада тил адамзаттын турушунда маанилүү курал болуу менен бирге, коомдун өнүгүшүнө негизги себеп жана өбөлгө катары кызмат кыла тургандыгы негизделген. Ошондой эле кыргыз жана түрк тилдериндеги ээнин маанисинин көп кырдуулугу зат атоочтук, ат атоочтук, сын жана сан атоочтук, кыймыл атоочтук ээлердин мааниси синтаксистик жактан каралган.

Негизги сөздөр: коом, сүйлөм, сөз, зат атооч, ат атооч, сан атооч

Makalede dil insanın hayatında, toplumların oluşmasında, kültür ve uygarlıkların varlığının devamını sağlayan temel öğenin biri olduğu belirlenmiştir. Kırgız ve Türk dilinde cümlelerin temel öğelerinden biri - özne başka sınıftan sözcükler de isim, adıl, sıfat, ortaç, eylemsiler de ad gibi kullanıldığı, dolayısıyla bu ad gibi kullanılan sözcükler de özne olabilmesi örneklerle anlatılmaktadır.

В статье рассматриваются актуальные вопросы языка, ее роли, значения в общении человечества и развития общества. Вместе с тем дается синтаксический анализ подлежащего в кыргызских и тюркских языках.

Ключевые слова: общество, предложения, слова, прилагательная, местоимения, числительная.

There are considered the urgent problems of the language its role, the meanings in communication of humanity and the development of society in this artikl. There is also given syntaxes analyze of predicate in Kyrgyz and Turkish language.

Key words: society, sentences, words, prilagatelnye, pronoun, numeral.

Тил – адамзаттын өтө маанилүү байланыш, катнаш куралы болуп саналат. Тилдин жардамы аркасында адам баласы өз ара пикир алышат, бири-бирин түшүнөт. Сөз – сүйлөмдүн негизги элементи, ал эми сүйлөм тилдин грамматикалык касиетине жараша сөздөрдү өзүнө бириктирип, пикир алышуу табиятын шарттап турган грамматикалык категория болуп эсептелинет. Сүйлөм дайыма сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын ошол тилдин грамматикалык эрежеси жана мыйзамдары боюнча бири-бири менен өз ара байланышы аркылуу уюшулат. Сүйлөм ар кандай сөздөрдүн кокустан болгон жыйындысынан түзүлө бербейт. Адатта, айтылуучу ойдун максатына ылайык сүйлөм түзүү үчүн тандалып алынган сөздөрдүн мааниси бири-бири менен грамматикалык

жактан байланышып келип, эки же андан ашык сөздөн турган синтаксистик бирдиктерди, сөз айкаштарын түзүшөт жана ал синтаксистик бирдиктер өз ара байланышып келип, бир бүтүн сүйлөмдү жаратат. Ошондуктан тил – адамзаттын коомдун түзүлүшүнө, өнүгүшүнө эң негизги себеп жана өбөлгө болот. Мисалы: Акыл (akıl), тоо (dağ), китеп (kitap), кызыл (kırmızı), отургуч (sandalye), сүйүү (sevda), мал (hayvan) деген сыяктуу сөздөр айрым туюнтмалык түшүнүктү гана билдире алат. Алар сүйлөмгө айланып, тилдин грамматикалык законуна баш ийип, бүткөн ойду билдире алганда гана коммуникативдик каражатка айланат.

Келтирилген мисалдардагы сүйлөмдүн тутумуна кирген сөздөрдү өз өзүнчө карасак, сүйлөмдүк касиетинен ажырап, туюнтмалык мааниде гана турмак.

Синтаксис илимин терең изилдөөгө алган кыргыз тилчилеринен К.Тыныстанов, А.Жапаров, Д.Майрыков, А.Иманов, Б.Усубалиев, А.Сапарбаев, Т.Токоев ж.б., түрк окумуштууларынан Mehmet Hengirmen, Nurettin Koç, Tahsin Banguoğlu, Zeynep Korkmaz, Leyla Karahan жана башкалардын эмгектерин баса белгилөөгө болот. Ошондой эле түрк окумуштуусу Мехмет Хенгирмен “Түркчө дилбилгиси” эмгегинде “Ойду, ички сезимди, ар кандай окуяларды сөздөрдүн тизмектелип келип, бүткөн бир айрым ойду билдирүүсү – сүйлөм деп аталат”¹ - деген аныктама берет. Ал эми сүйлөм эки же андан ашык сөздөрдүн тизмектеринен түзүлөт да, “kelime grupları” деген терминдин алкагында иликтенет.² Ошондуктан кыргыз тилинде да түрк тилинде да сөз айкаштары, алардын типтери, сүйлөм, сүйлөмдүн түзүлүшү, түрлөрү, мүчөлөрү жөнүндө окутулуучу илим синтаксис (Sözdizimi ya da Sentaks) деп аталат.³

Кыргыз жана түрк тили тектеш тил болгону менен сүйлөмдүн тутумунда турган синтаксистик категориялардын табияты, ролу бирдей эмес, изилдениш объектиси жана алардын ар биринин өзүнө мүнөздүү ролу, бөтөнчөлүктөрү, айырмачылыктары өтө чоң. Кыргыз тилинде ээ менен баяндооч сүйлөмдүн негизги уюткусун түзүп, баш мүчөнүн тобуна

¹ Mehmet Hengirmen. Türkçe Dilbilgisi. Ankara, 1999. 271 s.

² Türk Dili ve Edebiyatı 4. Ankara, 1993. 16 s.

³ Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. Б., 2008. 8.

кирсе, аныктооч, толуктооч, бышыктооч айкындооч мүчөлөрүнүн тобунда туруп, баш мүчөлөрдүн түркүн кырдаалын айкындап турат.

Түрк тилинде сүйлөмдүн ээси “özne”, баяндоочу ‘yüklem’, толуктооч ‘nesne’, аныктооч ‘yer tamlayıcısı’, бышыктооч ‘zarf’ терминдери менен аталып, баяндооч – баш мүчөнүн негизги биринчи компоненти, ээ – баяндоочтон кийинки экинчи компонент болуп саналат. Ошондой эле түрк тилинде “сүйлөмдө кыймыл аракетти аткарган, этишти уюштурган жан-жаныбар өсүмдүк, же болбосо, жандуу жансыз бардык нерселер - сүйлөмдүн ээси” - деп аталат да, баяндоочко ким? эмне? суроолору берилет.⁴

Кыргыз түрк тилдеринде сүйлөмдүн составдык бөлүктөрүн түзүп турган синтаксистик категориялардын ичинен, айкындооч мүчөлөр менен грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр сүйлөмдүн негизги уюткусун түзүп турган ээ менен баяндоочко карай орун алат, аларды маанилик жактан толуктайт.

М: Ушул кагаз окулуп буткөндөн кийин, аны *Шадыбек* дасторкондун үстүнө коет (Т.С). *Айдар* чоң атсынын эски тамын аяды. *Bir gün kral ölümçül bir hastalığa yakalanmış* (hikaye). *Babanın biri*, evladının arkadaşlık yarıtığı kişilerin gerçek dost olmadığını sürekli oğluna söyler (hikaye). Бул төрт мисалдын биринчи сүйлөмүндө Шадыбек, коет, экинчи сүйлөмдө Айдар, аяды, үчүнчү сүйлөмдө kral, yakalanmış, төртүнчү сүйлөмдө babanın biri, söyler деген сөздөр баш мүчө болуп түшүп, калгандары айкындоочтук милдет аткалды.

Кыргыз тилинде сүйлөм ичинде баш мүчөнүн катышына карай бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөм болуп бөлүнөт.⁵ Мындай классификация түрк тилине мүнөздүү эмес.

Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да бир тутумдуу сүйлөмдүн айрым бир түрлөрүндө ээ катышпаган менен кандай сөздөрдүн ээ болору жак уландылары аркылуу билинип турат. Түрк тилинде мындай жак уланды аркылуу билинген сүйлөмдүн көмүскөдөгү ээси “gizli özne” деп аталат.⁶

М: (Сен) Саргара жортсоң – кызара бөртөсүң (макал).

(Мен) Айланып келдим журтума, көрөр күнүм бар экен (Т.С.).

(O) Kısa sürede gözden kayboldu (O.V.Kanık).

(Biz) Geçen yıl bu vakitlerde babamın yanındaydık (C.S.Tarancı).

(Siz) Bu şehirde geçirdiğiniz günleri çok unacaksınız (O.V.Kanık).

Кээ бир учурда, эки тилде тең ээнин болушун талап кылбаган табияттагы сүйлөмдөр да бар.

М: Азыр биздин жерде жайдын толуп турган кезеги. Бүгүн жыйналыш экен.

Түрк тилинде, баяндооч -л-, -н мүчөлөрүнүн жардамы менен куралып, III жекелик санда турганда жана gereklilik ыңгайынын III жекелик санында туруп, жалпы мааниде колдонулганда сүйлөмдүн ээси талап кылынбайт.

М: Ekonomik dar boğazdan ancak istikrar tedbirleriyle çıkılır. İşe vaktinde başlamalı. Vatan için ölünür.

Түрк илиминде, сүйлөмгө анализ жүргүзүүдө сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткарган сөздөрдүн кайсыл сөз тизмегине (kelime grubu) кирери аныкталышы керек.

М: Beni bu güzel havalar mahvetti. Otomobil sektörü en parlak dönemini yaşıyor.

Көрсөтүлгөн мисалдардагы биринчи сүйлөмдө “bu güzel havalar” сөз тизмектери ээлик милдет аткарып, “жаратылыш” маанисин туюндурган багындыруучу сыңардын сын сыпатын билдирүү үчүн багыныңкы сыңарда “кооз” сөзү турат. Мындай сөз тизмектер түрк тилинде “sıfat tamlaması” деп аталат.⁷

Зат атоочтук ээ (İsimden özne)

Түрк тилинде ар кыл маани бөтөнчөлүктөрүнө карай зат атоочтук ээлер жиктерге бөлүнүп каралган эмес. Бирок, зат атооч (isimler) сөздөр жалпысынан нерселик мааниде турган менен орунду (yer), мезгилди (zaman), өлчөмдү (ölçü), абалды (durum) билдирүүчү зат атоочтор болуп бир нече түргө бөлүнөөрүн мисалдардан көрүүгө болот.

1. М: Көз коркок, кол баатыр (макал). *Талжибек* болсо шайыр, суйкайган жароокер кыз (К.Б). *Ali dersten sonra geziye gitti* (M.E). *Bu sene okulda çok öğrenci var* (M.E). Бул мисалдардагы көз, кол, Талжибек, Ali, öğrenci сөздөрү сүйлөмдө ээлик милдет аткарып, нагыз нерселик мааниде турат.

2. М: Арадан кыш өттү. *Жекшемби* аптанын жегинчи күнү. *Gün geçer, kin geçmez* (Türk atasözü). *Sen gittikten sonra günler ayları, aylar yılları kovaladı* (hikaye). *Gecenin ardında yine gece var* (Necip Fazıl Kısakürek). Мисалдардагы кыш, жекшемби, gün, günler, aylar сөздөрү сүйлөмдө ээнин милдетин аткарып, мезгил маанини туюндурду.

3. Орун – аралык манидеги зат атоочтордон болгон ээлер нерселик да, орун – аралык мааниде да болот. М: *Солтон-Сары* – Эмгекчилдин жайлоосу. *Нарын* – жайы салкын, кышы суук. *Türkiye*, gerçekten bir turizm cennetidir. *İstanbul*, doğunun ve batının birleştiği, iki kıtayı birbirine bağlayan güzel kent.

4. Абал, сыпат маанилериндеги зат атоочтук ээлер нерселик да, абал сыпат маанилеринде да турат. М: *Кедейлик* кемтик эмес. *Bacaklarındaki ağrılar da gitgide azalıyordu*.

5. Кыргыз жана түрк тилинде окуя жана кубулуштардын аттарын билдирген абстракттуу маанидеги зат атоочтор ээлик милдет аткарып, нерселик мааниде турат. М: *Революция* эркиндик берди, элибизди оор түйшүктөн куткарды. *Yükentiler altından*

⁴ Mehmet Hengirmen. Türkçe Dilbilgisi. Ankara, 1999. 273 s.

⁵ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Ф., 1979. 17-6.

⁶ Türk Dili 4. Ankara, 1993, 62 s.

⁷ Türk Dili ve Kompozisyon Bilgisi. Ankara, 2004. 173 s.

yaralılar çıkartılmaya çalışılırken *deprem* yeniden başlıyordu.

6. Кыргыз тилинде адамдын аты менен фамилиясы жолдош, түрк тилинде *Beu, Hanım, Efendi, Kağan, Han, Sayın, Bayan, Paşa* сөздөрүнөн айкалышп турган сөз тизмектери өз ара ажырагыс биримдикте туруп, ээлик милдет аткарат.

М: *Токтогул Сатылганов* жарыкчылыкка өзгөчө миссияны өтөмөккө жаралган инсан (Арслан Койчиев). Өз элин урматтап сүйүш үчүн, эң оболу, интернационалист болуу керек деп үйрөткөн *жолдош Ленин. Mustafa Kemal Paşa* hiçbir zaman umitsizliğe kapılmamıştır (N.K.). Bu toplantıda *Bayan Serpil Öztürk* konuşma yapacak (N.K.). *Hatice Hanım* pek genç dul kalmış zengin bir hanımcağızdı (Ömer Seyfettin). *Suphi Bey* paketleri takdim etti (hikaye).

Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да илик жөн-дөмө уландысы көмүскө калган таандык байланыштагы заттар өзүлөрү багынып турган толук маанилүү сөздөр менен ажырагыс биримдикте туруп, сүйлөмдө ээлик милдет аткарат. Түрк тилинде мындай компоненттерди “belirtisiz isim tamlaması” деп атайбыз. М: *Мекеме башчысы* уюштуруучу да, адилет да болуу керек. *Anne sevgisi*, kısa bir süre sonra nefrete dönüşmüş.

Ат атоочтук ээ (Adıldan özne).

Кыргыз жана түрк тилинде ким, эмне (kim, ne) деген сыяктуу сурама, мен (ben), сен (sen), ал (o), силер (siz), алар (onlar), ошол (şu), ушул (bu), тигил, тетигил (o), өз (kendi), өзүм (kendim), өзүң (kendin), өзү (kendisi), өзүбүз (kendimiz) деген сыяктуу жактама жана өздүк ат атоочтордун бардык түрлөрү ээлик милдет аткарат.

1. М: *Кимдер* булар жана аларга эмне керек? *Kimler* resim уяруор, *kimler* kitap okuyor (M.E.). Бул мисалдарда кимдер, эмне деген сурама ат атоочтор ээлик милдет аткарат.

2. *Мен* Токтогулду бала кезимде көргөм. (O.C.) *Сен* бирөөгө алдатпай кал, шүмшүк (K.A.). *Сиз* мугалим экенсиз, ушул жерде жашайсызбы? Аны *силер* азгырып кошуп алгансынар (K.A.). *Алар* көбөйүп, тууган туушкандары келип кошулуп отуруп, ушул өрөөндөгү көп жана негизги уруу болуп калат (Ж.Ж). *Ben* bugün evden çıkmayacağım. O, Türkiye’ye yalnızca sürekli kurumlar değil, kökü yurtseverlikte, yeni bir kendine güvenle beslenen, yeni çabaları büyük armağanlarla değerlendirecek, ulusal bir ülke kazandırdı (L.K.). *Siz* uzun yoldan geliyorsunuz, yorgun olmalısınız.

Көрсөтүлгөн мисалдарда “мен, сен, сиз, силер, алар, ben, o, siz” деген жактама ат атоочтор ээлик милдет аткарат.

3. *Өзүм* ал жерде күтүп калдым (Молдо Тойчу). Antalya’da tatil yapmayı *kendimiz* istedik (M.E.). Bu mektubu *kendim* yazdım.

Мында өзүм, kendimiz, kendim деген өздүк ат атоочтор ээлик милдет аткарат.

4. Нерселик маанидеги эч ким, эч нерсе деген тангыч ат атоочтор менен ар ким ар нерсе деген

сыяктуу аныктама ат атоочтор да ээлик милдет аткарат.

М. Ким жибергенин *эч ким* айткан жок. Бизди *эч нерсе* токтото албайт. *Ар ким* керт башын калкаласа, эл кантет. *Kimse bana bir şey söylemedi*. Sınıfta kimse yok.

Сын жана сан атоочтук ээлер (Önaddan özne)

Кыргыз, түрк тилинде сын жана сан атоочтор заттын сынын, сан ирээтин билдирет. Бирок, белгилүү шарттарда нерселик мааниде туруп, ээлик милдет аткаруу касиетине ээ боло алат.

1. М: *Арык* семирет, *ач* тоюнат (макал). *Жаши* күчү менен, *кары* кеңеши менен (макал). Аркандын *узуну* жетет, сөздүн *кыскасы* өтөт (макал). *Акылдуу* айлынын камын көрөт, *акмак* жанынын камын көрөт(макал). *Акылдуу* элге тартат, *акмак* тууганына тартат (макал). Жаман өзүн мактайт, башка жакпайт (макал). *Жакшы* жеткирет, *жаман* өлтүрөт (макал). *Büyükler*, arka sıralara otursun. *Güçlü*, zayıfı her zaman yener. *Korkaklar*, tek başlarına bir iş yapamazlar. *Güzel* her yerde dikkati üzerine çeker. *Akıllı* söylemeden düşünür, *akılsız* düşünmeden söyle (türk atasözü). *Arayan* Mevla’sını da bulur, belasını da (türk atasözü).

2. Түрк тилинде сан атооч өзүнчө сөз түркүм катары каралбайт, сын атоочтун зоонасында иликтенет. Эки тилде тең сан атоочтун кээ бир топтору зат атоочторго жакын келет да, ээнин милдетин аткарат.

М: *Бирөө* ичээрге суу таппай жүрсө, *бирөө* кечерге кечүү таппай жүрөт (макал). “Токтогула”, деп үн катты *бирөө*. Бирөө оңго кетсе, экинчиси солго кетет (K.A.). *Төртөө* көпкө ойлонуп отурду. *Экөөң* бирине бириң жөлөк бол (K.A.). *Үчөө* ал түнү укташкан жок (K.A.). *Biri* ötekinden şikayetçidir (O.V. K.). Aynı masada üç Türk... *İkisi* kahve içiyor, *biri* ie bira ... (A.T.). *İkisi de* yarı gerçek, yarı hayal alemindeymiş gibi saraydan ayrıldılar (A.T.).

Атоочтуктардан жана кыймыл атоочтуктардан турган ээлер (Eylemsilerden özne)

Кыргыз, түрк тилинде этиш сөздөрдүн ичинен атоочтуктар (ortaç) менен кыймыл атоочтор (masterlar) ээлик милдет аткарат, мына ошол аткарган синтаксистик милдетине жараша заттанып кетет, нерселик мааниде турат.

М: *Ат аяган* жер карайт, *куш аяган* көк карайт (макал). *Тойбос* тогузга да ыраазы болбойт (макал). *Bilen* bilir, *bilmeyen* aslı var sanır (türk atasözü). *Çok yaşayan* bilmez, *çok gören* bilir (türk atasözü). *Seven* yaşar, *yaşayan* çalışır, *çalışan* ekmek bulur (hikaye). *Acıyı tatmayan* tatlıyı bilmez (türk atasözü). *Açılan* solar, *ağlayan* güler (türk atasözü). *Acıyan* uyumuş, *acıkan* uyumamış (türk atasözü).

Кыймыл атоочтордон болгон ээлер да атоочтук ээлер сыяктуу эле, нерселик мааниде турат да, сүйлөмдө ээлик милдет аткарат.

М: *Баш кесмек* бар, *тил кесмек* жок (макал). *Көздөгөн максатка жетүү* кандай бактылуулук. Токтогулдун *комуз кармашы*, *чертиши* да башкараак. *Жаши балдарды асыроо* жолго коюлду. *Okumak*,

öğrenmek, düşündüğünü söylemek, seyahet etmek insanın temel haklarından. *Sevmek* hayata daha sıkı sarılmaktır. *Geliş* trenle, *gidiş* uçakla olacak. Öğretmenimizin bakışı çok etkileyici.

Жогорудагылардын негизинде тектеш кыргыз жана түрк тилинде синтаксис илимине байланышкан маселелер, иликтөө-изилдөөнү талап кылган иштер арбын. Биз кыргыз жана түрк тилиндеги ээинин маанисинин көп кырдуулугун, окшоштук, жалпылык

жана айырмачылыктарды талдоонун негизинде ачып берүүгө аракет жасадык.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы.- Б., 2008.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф., 1979.
3. Nurettin Koç. Yeni Dilbilgisi. İstanbul, 1996.
4. Mehmet Hengirmen. Türkçe Dilbilgisi. Ankara, 1999.
5. Türk Dili ve Edebiyatı 4. Ankara, 1993.
6. Türk Dili ve Kompozisyon Bilgisi. Ankara, 2004.

Рецензент: к.филол.н., доцент Усмамбетов Б.Ж.